Verschenen in: *Ethische Perspectieven* 26:4, p. 390-392.

Boekbespreking

René ten Bos, *Bureaucratie is een inktvis.* Amsterdam, Boom, 2015, 190 p.
(ISBN 9789089536310)

De auteur van deze filosofische studie van de bureaucratie, René ten Bos, is een Nijmeegse filosoof die ook organisatiedeskundige is. Met dit boek heeft hij de Socratesbeker 2016 gewonnen voor het "meest urgente, oorspronkelijke, Nederlandstalige filosofieboek" van het vorige jaar. Zijn analyse van de bureaucratie leunt sterk aan bij inzichten van Max Weber, maar ook van (vooral kritische) hedendaagse auteurs over management en bureaucratie als William White, Pierre Legendre en David Graeber.

Bureaucratie wordt gezien als 'des mensen', in elk geval de mensen die in een schrift-beschaving leven: macht en schrift (inkt) zijn onlosmakelijk verbonden. Zij heeft een moderne vorm aangenomen in het kapitalisme (specifiek met het Taylorisme); door (via) de kapitalistische plutocratie zet ze onze menselijkheid op het spel. Toch kunnen we er niet aan ontsnappen, het is onze 'ecologie'. Bureaucratie is (zoals het kapitalisme) een hyperobject (term ontleend aan Timothy Morton): dat object overstijgt de klassieke tegenstelling tussen subject en object; het is een soort immanente transcendentie die echte transcendentie uitschakelt. Vandaar de vergelijking met een inktvis, moeilijk of niet te zien en te situeren, met overal tentakels. Vandaag doordringt bureaucratie alle domeinen van het leven, bijvoorbeeld ook zorg en onderwijs; aldus leidt ze tot allerlei funeste effecten. Ze is tegenstrijdig met innerlijkheid, negeert singulariteit (verwijzing hier naar Kierkegaard). De bureaucraat is volgens Ten Bos een mengwezen: persoon én functionaris, onderdeel van een systeem waarin de menselijkheid verdampt (Boris Vian). Als bureaucraat loopt de mens zowel het gevaar verdierlijkt (Kafka) als zuivere engel/instrument (Agamben) te worden.

Bureaucratie is onaangenaam maar tegelijk onvermijdelijk; het is de wereld van ons allen, we nemen er willens of onwillens deel aan; zij zit in ons en wij in haar. Daarom heeft het volgens de auteur geen zin haar te bekritiseren of te veroordelen. Hoe dan over haar te spreken? Via een analyse van haar fascinerend karakter, gecombineerd met de grijns van de parodie (de epigraaf van het boek: "Parodie is zuur geworden eerbetoon"). Die parodie is tegelijk een zelfparodie van de mens als onderdeel van en geïnfecteerd door het systeem. In de analyse-cum-parodie geeft de auteur tegelijk een inkijk in de paradoxen en contradicties van de bureaucratie: zoals haar domheid, haar rationeel conformisme, haar ritualistisch karakter.

Het boek bevat een schat aan deelanalyses van fenomenen en inzichten omtrent bureaucratie van de oudheid (Cicero's bespiegelingen over *officium*) tot nu (inzichten van Kantorowitcz over *mysterium* en *ministerium*, of van Agamben over de relatie tussen christendom en economie). Vele filosofen (niet in het minst van de postmoderne soort, zoals Foucault, Vattimo, Deleuze, Latour, Serres) worden ingehuurd; maar ook de management- en organisatieliteratuur is prominent aanwezig. Ondanks de overvloed aan inzichten, uitweidingen, intermezzo's en namen blijft het boek toch heel vlot leesbaar.

Bureaucratie is er zodra er inkt, schrift, is; van dan af is ze onontkoombaar. Toch moet er een verschil zijn tussen de bureaucratie ten tijde van Cicero, laat ons zeggen, of in de middeleeuwen, in het kapitalisme (en wat is het verschil inzake bureaucratie in het communisme?), of in onze laatmoderne tijd? Hebben wij niet terecht het gevoel dat het pas tegen het einde van de vorige eeuw is dat bureaucratie werkelijk een hyperobject geworden is? Er zijn wel aanzetten te vinden in het boek die kunnen helpen om deze vraag te beantwoorden, maar men moet het werk toch zelf opknappen. Zo bespreekt de auteur het verschil tussen een situatie waarin de ambtenaren gehoorzaam zijn aan de koning (transcendentie) en deze waarin alle transcendentie verdwenen lijkt. Typisch voor onze tijd is dan weer dat management en bureaucratie het hele leven doordringen, zodat niet alleen de innerlijkheid van de ambtenaar in het gedrang komt, maar ook relaties van zorg en opvoeding bureaucratisch geïnfecteerd worden. De precieze visie van de auteur op dit punt, op deze evolutie, is moeilijk te achterhalen: zijn de verschillen over de tijd heen onbelangrijk, niet wezenlijk? Is bureaucratie werkelijk des mensen (schrift-mensen), altijd, in alle periodes, een hyperobject?

Er is een ander centraal punt waarop de opvatting van de auteur mij evenmin helemaal duidelijk is of consistent lijkt. Hij bekritiseert Ad Verbrugge met zijn ‘humanistische kritiek’ op de onderwijsbureaucratie (Ad Verbrugge was medeoprichter van de actiegroep BON, Beter Onderwijs Nederland). Wij mensen, zo zegt Ten Bos, houden misschien wel stiekem van onze ecologie, ons bureaucratisch systeem? Hij wil zowel de humanistische kritiek als het zelfverstaan van de bureaucraten overstijgen. Hij wil (zoals Nietzsche) kritische analyse én parodie (cabaret). Dat staat typisch humanistische kritiek van hemzelf blijkbaar toch niet in de weg. Vooral in het derde deel van het boek krijgt de bureaucratie er in verschillende opzichten van langs. Niet alleen beantwoordt ze niet aan haar eigen idealen (rationaliteit, efficiëntie, ook in financieel opzicht); niet alleen steunt ze op illusies (van lineariteit van de tijd, van perfecte overzichtelijkheid, van meten is weten). Maar ook en vooral leidt ze tot het einde van ‘werk’ als gericht op een intern doel, tot vernietiging van vertrouwen en vriendschap, tot de destructie van innerlijkheid, tot de pervertering van bijvoorbeeld onderwijsactiviteit (nota bene). Ik zie daar weinig parodie. En, als het waar is dat er geen ontsnappen aan is, wat heeft het dan voor zin dergelijke kritiek te leveren?

Af en toe probeert de auteur bureaucratisch denken als genuanceerder of interessanter voor te stellen dan tegenstanders het willen of kunnen zien. Zo blijkt Taylor niet zomaar de kille voorstander van een onmenselijk systeem, maar iemand die tegelijk empathisch het geluk van de werknemer op het oog heeft. Wat hier mijns inziens niet voldoende beklemtoond wordt is dat dit geluk gezien wordt op een puur consequentialistische wijze, als opdrijven van bevrediging. Het consequentialisme is, zo denk ik, de ‘ethische’ smeerolie die het systeem mee doet draaien. Niet zo verwonderlijk dat dat soort ethiek zo populair geworden is.

Nog een laatste probleempje. De mens als bureaucraat is een mengwezen: tegelijk persoon en functionaris. Na het lezen van het boek lijkt het me niet om een mengwezen te gaan, veeleer om een innerlijk verscheurd wezen. En dat is toch niet om mee te lachen, het is veeleer om te wenen?

Het boek bevat een volumineus notenapparaat, een uitvoerige literatuurlijst en een namenregister.

Herman De Dijn